

Veenpolders beperk(t)en zich tot 'De Lege Midden', het lage midden van Friesland, dat wil zeggen veenpolders als waterschappen van bijzondere signatuur of beter geformuleerd een als waterschap ingerichte vervening. Veenpolders in de zin van uitgeveende tot plassen verworden laagvenen die zijn bedijkt en vervolgens weer drooggemalen komen ook voor in de beide Hollanden, Utrecht en het aangrenzende Noordwest-Overijssel. In de voorsteden van Amsterdam behoren bijvoorbeeld in Holendrecht- en Bullewijkerpolder en de Buitendijksche Buitenveldersche Polder tot de laatsten. De ringdijk (Zwetkade) van de eerstgenoemde polder is ten dele onder het bekende Academisch Medisch Centrum (AMC) verdwenen.

VEENPOLDERS

in Friesland

Meindert Schroor

Middeleeuwse vereniging

Terug naar het Lage Midden van Friesland dat tot de late middeleeuwen veel hoger lag dan tegenwoordig het geval is. Het gebied was reeds ten tijde van de Romeinen bewoond, getuige de bewoningssporen die in het noorden (omgeving Earnewâld, Warten) ervan zijn aangetroffen. Transgressiefasen – perioden waarin de zee een hogere stand had, dan wel agressiever was – gekombineerd met een toenemend gebruik gepaard met ontwatering gevolgd door oxydatie en inklinking van het veen leidden tot een afnemende bewoonbaarheid van het gebied. Aan het einde van de Post-Karolingische transgressie (ca. 1100) moet het nog een hoogveen gebied zijn geweest, dat door zijn ligging tussen de hoogveen-op-zand streken ten oosten en het door de zee bespoelde gebied langs de Middellzee en zijn brontak de Boorne al nauwelijks geschikt meer was voor permanente bewoning. Mogelijk werd er gezien de toenmalige ligging ten opzichte van de waterspiegel al wel op beperkte schaal turf gestoken en heeft de beschrijving van de Engelse Franciscaner monnik Bartholomaeus Anglicus uit omstreeks 1250 betrekking op (delen van) deze streek: *'pro ignium fomento terrae bituminosis cespitiibus'* (om vuur te maken gebruiken zij zwavelachtige zoden uit de aarde gegraven). Qua afstand lag het het dichtst in de

nabijheid van de dichtbevolkte kleistreken. Hoewel wat dit aangaat de nodige voorzichtigheid geboden is, want destijds verveende men (o.a. monniken van Ludingakerk) ook nog actief op de Waardgronden bezuiden Vlieland. In de vijftiende eeuw werd er in het noorden in elk geval verveend, getuige een oorkonde uit 1421 waarin heer Uteka, broeder en monnikpriester van Klaarkamp al zijn veen en landen gelegen in Lillingwald (Roodkerk?) aan de priesters van het klooster Nazareth bij Hallum verkoopt. In 1488 verboden recht en raden van Westergo op straffe van een boete van 20 Rhijnse goudgulden het graven van zoden of turf binnen een afstand van 20 roeden (ca. 75 meter) van de zeedijken. De lage veenstreken ten oosten van Leeuwarden zullen met name de leveranciers van brandstof zijn geweest. In 1501 testeerde Sibbel Sybrands aan 32 arme huizittende personen in die stad een jaarlijkse uitkering van *'wynfers elkx hael schutte hael herde Geripper torff'*, dat wil zeggen een halve schuit turf uit de venen bij Hardegarijp. In de Beneficialboeken – een op last van de landvoogdes Maria van Hongarije in 1543 opgemaakt uitgebreid register van de kerkelijke bezittingen – is onder het dorp Feenwalde (Veenwouden) onder andere sprake van *'twee dachwerck swart torff, van thuis genoempt Schyrestyns'* (de uithof die het eerdergenome klooster aldaar had). In dezelfde bron komt de

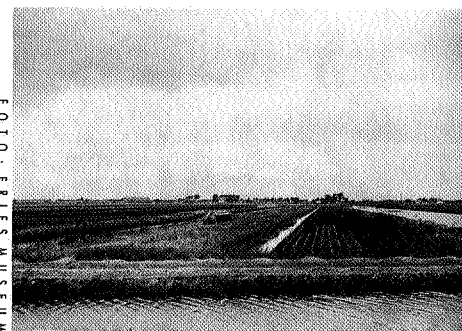

FOTO: FRIES MUSEUM
De Korte Ripen in de Grootte Veenpolder rond 1910. Links het onaangesneden land, in het midden de vervening en geheel rechts het uitgeveende petgat

pastorie van Tietjerk voor als bezitter van *'VII ackeren verdoluen (vergraven) landt, tusschen de Geelesloet (Galesloot) ende tNyedyep (Nieuwe Diep).'* Ook in het zuiden van het Lage Midden – de eigenlijke streek van de latere veenpolders – o.a. onder Sint Johannesga wordt *'verdollet landt'* vermeld.

Friese methode

Vanaf het midden van de zestiende eeuw werd het aan snee brengen van de hoogvenen door kapitaalcrachtige lieden aangevat en stelde zij de kleinschalige vervening in het Lage Midden in de schaduw. Die laatste vervening ging als volgt in zijn werk. Men spitte het veen uit in kleine percelen boven de waterlijn, maar liet daarbij meestal stroken grond zitten, de ribben waarop men de turf te drogen zette (de zgn. Friese methode). Grote waterplassen met het gevaar van uitbreiding door de werking van golven konden zo nauwelijks ontstaan, terwijl veel veenputten of petgaten vaak weer dicht konden groeien. Daarmee kon de grond soms weer als vanouds, nl. als hooiland worden gebruikt. Aan het einde van de zeventiende eeuw legde men soms een zomerdijk om het te vervenen hooiland en werd er een molen op gezet, zodat het land dieper kon worden uitgegraven, overigens zonder dat het

systeem van de ribben er aan te geven. Op de in 1702 door Bernhardus Schotanus à Sterringa van Smallingerland vervaardigde kaart komen we in het westen van die grietenij drie van dergelijke 'turfrageveryen' tegen, gelegen in de Boornbergumer hooilanden. Aan de Alde Feanen en de Princehof bij Earnewâld kunnen we nog heden ten dage een zodanige wijze van ontstaan aflezen.

Zo droeg de laagveenvervening in Friesland in tegenstelling tot de hoogveenvervening een kleinschalig en verbrokken karakter. De exploitatie van het laagveen stond ook in schril contrast met de ontwikkelingen in het Hollands-Utrechtse plassengebied. Daar was onder invloed van een snel gestegen vraag naar turf als huisbrand vanuit de Vlaams-Brabantse steden en de Hollandse steden in opkomst omstreeks 1530 een nieuwe vorm van vervenen in zwang geraakt, het slagturven. Overigens reeds eerder (1466) was men in de veengebieden van Zuidwest-Brabant onder druk van een sterke vraag vanuit Vlaanderen op deze techniek overgestapt. Met een beugel baggerde men er de turf tot onder de waterspiegel vandaan als gevolg waarvan in het latere Groene Hart grote, diepe plassen ontstonden die zich onder invloed van de wind snel uitbreidden. Vanaf 1548 kwam men er met bepalingen het land na vervening wederom droog te maken. In Utrecht (1592) en Overijssel (1732) kwam men met soortgelijke bepalingen, die overigens vooral in het leven waren geroepen om derving aan belastingkomsten tegen te gaan. Van plassen konden immers nauwelijks tot

geen belastingen worden geheven. Vanaf 1680 ging men er in Rijnland, conform een keur van dijkgraaf en hoogheemraden, toe over, voorschijns reeds dijkten om de veenderijen te leggen, zodat ze aanstonds na de vervening weer droog konden worden gemalen.

Spekulatiezucht en winstbejag

Aan de Friese wijze van vervenen, kleinschalig, vaak voor eigen gebruik en zo zouden we heden ten dage zeggen milieuvriendelijk, kwam na 1750 vrij abrupt een einde, ofschoon er in bijvoorbeeld Tietjerksteradeel nog tot in deze eeuw op dergelijke wijze werd verveend. In 1751 toog een aantal veenbazen en arbeiders uit Giet-hoorn, waar de verveningen hun hoogtepunt passeerden, naar de streken ten noorden en (zuid-)westen van Heerenveen op zoek naar nieuwe venen. De omstandigheden leken gunstig en reeds het jaar daarop streken enkele Gieterse gezinnen in plaatsen als Oudehaske, Nijehaske, Luinjeberd, Tjalleberd en Sint Johannesga neer. Men introduceerde er de baggerbeugel waarmee het veen tot onder de waterspiegel als het ware uit het water kon worden getrokken. Bij deze wijze van vervenen was het onnodig zowel dijken als molens te bouwen, noch ribben (zetwallen of stripen) achter te laten en werden grote aaneengesloten stukken land in uitgestrekte plassen omgetoverd. De waarde van de nog niet uitgeveende landen schoot dankzij deze spekulatieve wijze van vervenen pijlsnel omhoog. Een

boerderij die aan de vooravond van deze ontwikkeling nog voor 400 Caroliguldens van de hand ging kon men in 1766 voor 10.000 Caroliguldens aan de verveners slijten! Binnen vier jaar tijd kwamen er alleen in Oudehaske en Sint Johannesga meer dan 200 gezinnen uit Overijssel en Holland bij. De gezamenlijke bevolking van Oude- en Nijehaske nam tussen 1749 en 1796 toe van 728 zielen tot 1651 zielen. De autochtone bevolking maakte de Gieterse methode als snel tot de zijne. Maar om met de bekendste chroniqueur van de Friese laagveengeschiedenis, Wichers Wierdsma te spreken, deze 'gelukkige tijd' zou des te voorspoediger zijn geweest 'indien men niet door eene te groote speculatiezucht en te groot winstbejag gedreven, de perken had overschreden, die het privaet belang van het belang van het algemeen gescheiden houden.' De veenplassen begonnen een gevaar voor hun omgeving, in de eerste plaats voor de vervenersdorpen zelf te worden, zodat maatregelen als die eerder elders werden genomen ook in het Lage Midden noodzakelijk bleken. Reeds op 3 maart 1756 verboden de Staten de vervening binnen 20 roeden van de grote 'rijdweg' in Oudehaske. Het haalde allemaal weinig uit. Negen jaar later drong de grietman van Haskerland aan op strengere bepalingen. Datzelfde jaar kreeg de commissie de opdracht zich over deze problematiek te buigen. Een jaar later kwamen de Staten op deze heikele kwestie terug; eventuele reflektanten kregen nog vier maanden tijd hun bezwaren en/of ideeën bij de commissie te deponeren. De verveners hadden de lui zien aankomen en fluks bij de Staten aangedrongen op een milde houding. In de uit het Mindergetal geformeerde commissie had immers ook jhr. Johan Vegilin van Claerbergen zitting, afkomstig uit de streek en auteur van een geruchtmakend 'Verloog over (lees: tegen) de Veengraveren'. Deze, een verklaard tegenstander van het lukrake, spekulatieve veenbaggeren, had daarin de staf gebroken over de snel voortschrijdende landverwoesting als gevolg van de verveningen. De pleidooien van de invloedrijke edelman mochten overigens niet baten. Op 2 maart 1767 deden de Staten uitspraak in deze kwestie en 'voorbygaande de consideratien en middelen tot belemmeringe in de Vergravinge der laage Veenlanden aan de hand gegeven, die Graveren, gelyk als te vooren, zullen zyn en blyven opengelaten.' Wel voegde men er in de publikatie het volgende, volgens beproefd – want op de penning – vaderlands recept aan toe, dat 'nopens de Consignatien tot verzekeringe van de Florenen (van 1506 tot 1806 de grondbelasting in Friesland) op zulke Landen leggende, zal worden geperstesteert.' Zoals we eerder zagen stonden dergelijke financiële motieven ook in Utrecht en Overijssel op de voorgrond. Zelfs het idee om ten behoeve van het opnieuw inpolderen en droogmaken van de uitgeveende gronden financiële voorzorgen te nemen sneefde.

De zuidersluis aan het uiteinde van het Polderhoofd kanaal bij Nijbeets rond 1910

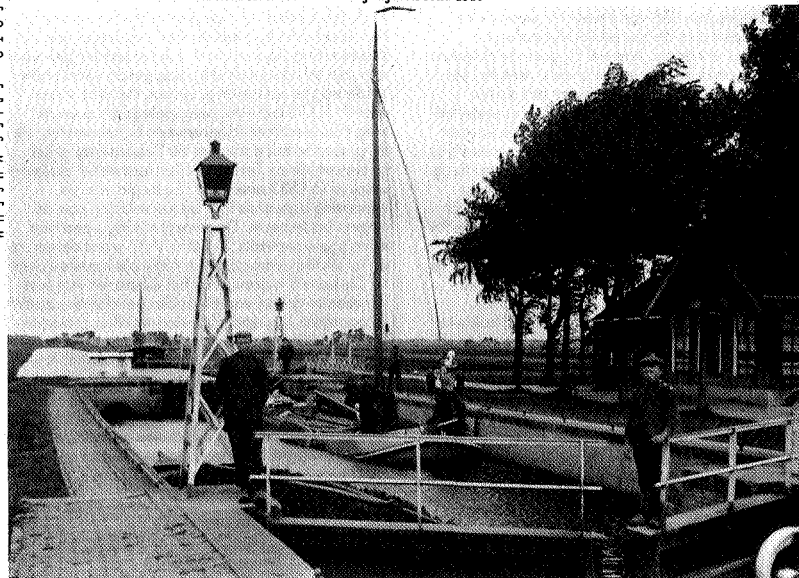

FOTO: FRIES MUSEUM

De Alde Feanen

FOTO: BENNY KLAZENGA

gedifferentieerde benadering toe te passen. Omdat daarnaast vele tegengestelde verzoeken bij de vorst binnenkamen besloot Willem I Staatsraad jhr. E. de la Coste naar Friesland te zenden om de zaak in ogenchouw te nemen. De la Coste deelde de verveningen in vier klassen in, waarbij het slikgeld – het armengeld bedroeg de helft van het slikgeld – werd bepaald op 20 tot 80 cent per 100 vierkante meter gespreide turf of klijn. De grootste veenderijen lagen in de tweede klasse, waar het maximale bedrag aan slijk- en armengeld moest worden betaald en welk gebied in zeven veendistrikten werd verdeeld. Deze distrikten welke namen nog steeds voor een belangrijk deel op de topografische kaart voorkomen lagen in de grietenijen Opsterland, Schoterland, Aengwirden en Haskerland. Voorts bepaalde artikel XIV van De la Coste's rapport *'Bepalingen en Voorzorgen. . .'* het benoemen van gekommiteerden, die belast werden met de taak om ten eerste toe te zien dat de verveners behoorlijk aan hun verplichtingen zouden voldoen en ten tweede aan het bestuur van de grietenij de nodige maatregelen voor te stellen, tot de goede invordering, bewaring en verantwoording van het slikgeld, etc. De gekommiteerden vormden de latere besturen der veenpolders.

In de daaropvolgende decennia kregen de veenpolders op grond van het reglement van De la Coste hun reglementen.

'Laissez-faire'

Daarmee kozen de Staten de zijde van de verveners en zat de zaak voor jaren op slot. Bepalingen, in achtereenvolgens 1777 en 1805 uitgevaardigd, tegen het te nauw aan de dijken uitgraven van veenlanden konden immers bezwaarlijk als afdoende weermiddel tegen deze problematiek worden genoemd. In het kader van de laatste resolutie merkte men zelfs op dat het nemen van maatregelen *'eene zaak (is) als van eenen teederen aart; daar het beveiligen van Wegen aan den eenen kant noodzakelijk, aan den anderen kant hoogst moeilijk zoude zijn om vele Ingezeeten en van het voornaamste voordeel aan hun eigendom verknocht, te versteeken.* Ook de Napoleontische wet van 1810 sprak in de vorm van de volgorde van de artikelen boekdelen: er was weliswaar permissie voor het vervenen nodig van de onderprefect (art. 84), maar artikel 83 stelde vast dat venen *'ne peuvent être exploitées, que par le propriétaire du terrain, et de son consentement.*' De Grondwet van 1815 gaf aan de Staten specifiek het toezicht over alle verveningen c.a. (zie onze bijdrage elders in dit nummer).

Koninklijke bemoeienis

Het duurde echter tot 1822 eer Vegilin's praktische *'voorzorgen'* een wettelijke invulling kre-

gen. In 1819 had koning Willem I conform de grondwet het oppertoezicht over de vervening specifiek naar zich toegetrokken. Het betreffende Koninklijke Besluit verplichtte de respectievelijke provinciebesturen voorts onderzoek te doen naar de verveningen en aan te geven welke huns inziens buiten koninklijke permissie voorrang konden vinden. GS van Friesland waren niet ongenegen aan de koninklijke bepalingen tegemoet te komen, hoewel zij grote problemen voorzagen in de reeds bestaande veenderijen. Zij stelden zich op het standpunt dat de bestaande veenderijen zonder nieuwe voorstellen van Zijne Majesteit voortgang moesten kunnen vinden. Veel verveners stoorden zich nauwelijks aan de koninklijke bemoeienis maar Den Haag bleef op zijn standpunt staan. Drie jaar later zette een gewijzigd KB de zaken op scherp. Er werd een slikgeld ingevoerd, teneinde de wederdroogmaking te kunnen bekostigen en een armengeld om eventueel na beëindiging van de vervening brodeloos achtergebleven veenarbeiders met hun gezinnen te ondersteunen. Voorts dienden verveners tenminste 30 hektare droog te maken als gevolg waarvan de kleine verveningen (soms slechts 1 à 2 ha groot) in het noorden van het Lage Midden (Tietjerksteradeel en Dantumadeel) niet langer lonend dreigden te worden. Om deze en andere – de ondergrond van de toe te maken grond (zand) werd te onvruchtbaar geacht – redenen verzocht GS de Koning zijn besluit te schors en een meer

Het 4de en 5de Veendistrikt

Als voorbeeld hoe een en ander in zijn werk ging nemen we de oudste veenpolder, de in 1826 opgerichte Veepolder van het 4de en 5de Veendistrikt in Aengwirden (sinds 1934 het noordelijke deel van de gemeente Heerenveen). Na de oprichting maakte men een begin met de bepopoering door middel van het aanleggen van een dijk om de reeds uitgebaggerde veenlanden en de nog te vervenen gronden. Het 4de Veendistrikt (1635 ha) – ruwweg gelegen tussen de weg Haskerdijken-Heerenveen in het westen, de Ringvaart in het noorden, de Deelenweg in het oosten en de as Terband-Gersloot in het zuiden – werd al in 1833 omkaad. Het begin van de vervening dateerde hier uit het midden van de negentiende eeuw. De droogmaking vond hier kavelsgewijs plaats. In 1851-1852 werd de eerste kavel drooggemaakt en in 1894 als laatste kavel IX. De kavels waren door het uitsparen van niet verveende grond van elkander gescheiden zodat ze na vervening apart konden worden drooggemaakt. In 1850 bekaadde men de Veepolder van het 5de Veendistrikt die in dat jaar met het 4de distrikt verenigde. Hier werden de uitgeveende gronden tussen 1873 en 1896 drooggemaakt. Reeds tussen 1858 en 1868 experimenteerde men er met stoombemaling, ofschoon de meeste ontwatering aanvankelijk op het conto van grote windmolens (met een vlucht van 25 meter) kwam.

FOTO: PAUL PARIS

De Deelen

Die werden in 1881 vervangen door een stoomgemaal met een opbrengst van 100 kub water per minuut, dat beter in staat bleek de groeiende wateroverlast door het inklinken van het veen te bestrijden. De zetting van het veen was aanzienlijk, getuige het feit dat regelmatig boezemwater over de in 1827 aangelegde rijksweg Akkrum-Heerenveen de veenpolder instroomde. De weg was in de halve eeuw sedert de aanleg dan ook circa 80 cm gezakt. Om een en ander te kunnen bekostigen voerde men ook een maalgeld in, dat er tevens toe diende verveners die de klijn tot steekturf verwerkten om zo het slechts over de baggelaar geheven slikgeld te ontduiken aan te pakken. De oprichting van de veenpolder van het 4de en 5de Veendistrikt werd gevolgd door een groot aantal andere veenpolders. We noemen de Grote Noordwolderveenpolder, de Polder van het 6de en 7de Veendistrikt, de Grote Veenpolder in Weststellingwerf, de Haskerveenpolder, de Grootte Sint Johannesgaster Veenpolder, de Grootte Veenpolder in Opsterland en Smallingerland etc. In totaal kwamen er dertien veenpolders tot stand met een gezamenlijke oppervlakte van 30.000 hektare (bijna 1/10 van de oppervlakte van Friesland). In 1921 werd de veenpolder Delfsrahuizen als laatste bepalderd.

Bij de grote reorganisatie van de Friese waterstaat in de jaren zeventig zijn de meeste veenpolders opgegaan in nieuwe grote boezemwaterschappen als Boarnferd en De Stellingwerfen. Omdat de vervening er al lang een einde nam waren sommige veenpolders daarvoor reeds in waterschappen omgezet. In het noorden van het

Lage Midden kwam het nooit tot oprichting van veenpolders, ten dele omdat de vervening er van vroeger datum was en reeds beëindigd, anderzijds vanwege de beperkte omvang ervan. Toch traden Provinciale Staten ook hier regeland op en stelden zij in de gebieden waar geen veendistrikten waren bepaald, veenkringen vast, waarbinnen men vanaf 1852 het recht kreeg ten hoogste drie polders te stichten.

Sociaal intermezzo

Tijdens de jaren 1880-1900 verwierven de veenpolders een onbetwistbare plaats in de sociale geschiedenis van Nederland. Vooral in de veenpolders van Opsterland en Aengwirden smeulde een revolutionair vuur. De lonen waren laag, het werk zwaar en gezien de beperktheid van de veenvoorraad eindig terwijl men bovendien van de ene op de andere dag op straat kon staan. De kerk had er sedert lang zijn contact verloren met een sterk heterogene bevolking die niettemin Friese eigenzinnige en individualistische trekken had. De gedwongen winkelnering waarbij veenarbeiders hun loon in de kroegen en winkels van de veenbazen moesten verteren deed de deur dicht. Regelmatig laaide de sociale onrust op. In 1889 was Friesland verreweg de meest onkerkelijke provincie van Nederland; het percentage overtrof dat van een stad als Amsterdam ruimschoots. De onkerkelijkheid liep in de door de landbouwkrisis geteisterde akkerbouwgemeente Het Bildt op tot een kwart van de bevolking, maar in Opsterland, Schoterland en Aengwirden lag zij weinig lager. Daar werd de

sociale tegenstelling verscherpt door de nabijheid van het renteniersdorp Beetsterzwaag, hoofddorp van de eerstgenoemde gemeente, waar een belangrijk deel van de Friese elite woonachtig was. Het grote aantal marechaussekazernes in deze streek aan het einde van de negentiende eeuw sprak boekdelen. Verschijnen als de kiesrechtbeweging en de drankbestrijding vonden hier een belangrijke voedingsbodem met de charismatische ex-predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis – ús ferlosser – als katalysator van het sociale verzet. Het sterk anarchistisch getinte vrij massale platelandsocialisme in de veenpolders droeg uiteraard de wortels van zijn eigen verval mee, gelijk de lukratieve vervening op welks onzekere gehalte hij een reaktie was. Het gebied van het in Haagse kringen destijds gehate kiesdistrikt Schoterland – dat dankzij onderling gekissebis tussen de elektorale elite – in 1888 Domela in de Tweede Kamer verkoos, speelde ook later (jaren dertig) een opvallende rol in de vaderlandse parlementaire historie. Dit dankzij burgemeesters als Falkena (Heerenveen) en Wuite (Smallingerland) die beide leidende figuren waren in de vooroorlogse variant van D66, de VDB (Vrijzinnig Democratische Bond). Beide heren wisten een aanzienlijk deel van de werkverschaffingsprojecten naar dit gebied te halen, waarmee zowel de landbouwkundige structuur als de waterstaat flink konden worden verbeterd.

Typerende structuur

De veenpolders leven in naam voort op de kaart, maar kunnen om meer dan louter historisch en juridisch-waterstaatkundige redenen worden beschouwd als een typisch stukje Friesland. Zo kenmerkt het gehele gebied zich door een opstrekende strokenverkaveling, die in zijn huidige vorm van een geringe ouderdom is en waarop de veeteelt overheerst. Het landschap heeft zelfs naar Friese maatstaven een zeer open en grootschalig karakter, waarin de bewoning en de boerenbedrijven zich concentreren langs wegen – waar het de oude lindorpen betreft (de as Terband-Gersloot is een mooi voorbeeld) – of langs kanalen, polderdijken en in werkverschaffing gedurende de jaren 1925-1955 aangelegde wegen. Bewoning in het buitengebied ontbreekt nagenoeg en voegt zich naar de infrastructuur. Kenmerkend voor de veenpolders zijn ook de vele resterende petgaten die nu als natuurgebied bijzondere bescherming genieten (De Deelen, Rottige Meenthe, Wester- en Oosterschar e.d.). Een landschap waarin men dikwijls stuit op een in onbruik geraakt gemaal of windmotor, een school 'in the middle of nowhere' op de kruising van een weg met een oude veenvaart vaak in combinatie met een oude gietijzeren klapbrug, of waar een rij sjofel ogende arbeiderswoningen, uitgevoerd in rode baksteen en daterend uit de jaren 1910-1930, opduikt. ●